

Legende

- = Lokaliteiten in 1242 genoemd.
- = Lokaliteiten buiten de "Libertas"
- = Parochies in 1257/64 bij Doornik
- xxxxxxxxxxx = huidige landsgrens
- D = Dendermonde

Nota: Kustlijn en waterlopen volgens actuele kaart.

Ossendrecht over Meer, over Balen en Olmen bij Mol, over Aarschot en Wespelaar naar Ternat ⁷.

Zij omvatte evenwel ook een gebied op de linkeroever, in Vlaanderen. Over de omvang van dit Vlaams gebied zijn de meningen van de historici zeer uiteenlopend. Laten we daarom rechtstreeks tot de bronnen teruggaan.

Het tekstgedeelte van 1242 dat de begrenzing aanduidde voor zover dit het gebied op de linkeroever betreft, luidt als volgt: „van daer /d.i. van Steenvoorde bij Ternat / tote Ledeberghe int Sclet / = Schelde /, van daer tote Ridinxfliete, van daer in „Sclet in desside Hontmuden” ⁸.

Ons beperkend tot de recentste literatuur over dit onderwerp zien we dat voor A.C.F. Koch de bepaling Ledeberg geen probleem vormde, en dat hij Ridinxfliete situeerde ten Noorden van Boekhoute ⁹. Voor J. Van Acker daarentegen stelde Ledeberg wel een probleem, waarbij hij vermoedde dat misschien Grembergen bedoeld was. Wat Ridinxfliete betreft volgde hij de reeds door A. Gielens gemaakte situering nabij Hulst ¹⁰. Terwijl Koch de westergrens van de „Libertas” liet samenvallen met de Schipgracht welke van Gent naar het Noorden liep tot Ertvelde en vervolgens met een doorsteek naar een Schelde-arm die ten Noorden van Boekhoute in de Honte uitmondde, viel die grens volgens Van Acker samen met een oude baan van Temse over Sint-Niklaas naar Hulst ¹¹. Deze auteur baseerde zich hiervoor op de latere versies van de „Libertas”.

Onder de lokaliteiten die volgens deze latere versies buiten de „Libertas” vielen worden vermeld: Baasrode, Moersprijk (= Moerzeke), Zele en Wichelen ¹². Deze lokaliteiten liggen op de Schelde tussen Dendermonde en Gent of langs de zich langs dit stroomgedeelte uitstrekkende zompige stroken die in de middeleeuwen moerassen waren en heden nog door ontelbare waterloopjes doorsneden worden. Dit kan maar zinnig zijn indien de begrenzing van de „Libertas” aldaar met de loop van de Schelde van Dendermonde naar Gent samenviel en aldus inderdaad tot Ledeberg reikte. Het bezwaar van Van Acker dat Ledeberg in de middeleeuwen nooit aldus, doch steeds Lede genoemd werd vervalst als we zien dat de naam „Ledebergen” in het renteboek van Sint-Baafs van 1220 voorkomt ¹³. In 1242 kende men dus de benaming.

Ridinxfliete werd na Gielens recentelijk door M.K.E. Gottschalk geïdentificeerd als Rietvliet ten Z.O. van Hulst ¹⁴. Herlezen we nu de tekst van 1242 dan zien we dat de grens liep van Ledeberg naar Rietvliet. Dit komt voor ons vrij onduidelijk over, maar voor de tijdgenoten was dit voldoende

(7) De recentste kaart van het gebied begrepen in de „Libertas”: J. Van Acker, *op. cit.*, blz. 34. Deze kaart dient echter gewijzigd voor wat het gebied op de linkeroever betreft zoals uit onze studie zal blijken.

(8) Gielens, *op. cit.*, blz. 110-113.

(9) Koch, *op. cit.*, blz. 214 noot 182.

(10) Van Acker, *op. cit.*, blz. 69 noot 99.

(11) *Ibid.*, blz. 33.

(12) Génard, *op. cit.*, II, blz. 23.

(13) C.P. Serrure, *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand*, Gent, 1836-1840, blz. 120: „Census de Ledebergen in festo sancti Stephani”.

(14) M.K.E., Gottschalk, *De Vier Ambachten en Het Land van Saafinge in de middeleeuwen. Sociaal-geografische studies*, 15, Assen, 1984, passim en kaart bij blz. 22.

om te weten dat die grens samenviel met de in het landschap duidelijk merkbare begrenzing van het veengebied, de moeren, dat zich in een brede gordel uitstreckte over het zuidelijk deel van de streek die later als de Vier Ambachten bekend stond¹⁵. In de 12e en 13e eeuw, toen dit veengebied geëxploiteerd werd¹⁶ en de veenlaag opgedolven werd om als turf (brandstof) vervoerd te worden naar de steden, werden in deze moeren talloze kanaaltjes gegraven waarop het vervoer van turf met kleine boten kon verzekerd worden. Wegens dit vervoer werden die kanaaltjes „leden” genoemd, zoals de vervoerdiensten in het algemeen¹⁷.

Voordien echter moeten die moeren een ander beeld vertoond hebben. Regelmatige overstromingen van uit het binnenland zetten in de winter deze vlakten blank en bevorderden de aangroei van de veenlaag. Wanneer het waterpeil in de rivieren verlaagde, in de lente, vloeide het moerwater af langs de Moerlede die in een grote bocht van Oost naar Zuid, richting Gent, liep en bij Langerbrugge in de Burggravenstroom uitmondde. Ook deze laatste, de Burggravenstroom, komend van de Eeklose Moer en stromend langs „Tervenen” onder Oosteeklo vervulde eenzelfde natuurlijke afwateringsrol.

Van Gent tot Rietvliet onder Hulst tekende zich in het landschap aldus een merkbare begrenzing af van die veenstreek, en die begrenzing schijnt grotendeels overeen te komen met die van de „Libertas”. Immers de latere versies van de tekst van 1242 leren ons dat de Kalve (ten N. van Wachtebeke), Moerbeke, Klein-Sinaai (wijk van Stekene), Stekene en Groede (= Grauw) buiten de „Libertas” lagen¹⁸. Doch niet slechts met de grens van het veengebied viel die van de „Libertas” samen : zij viel ook samen met die van de bisdommen Utrecht en Doornik. In de 13e eeuw verdween stilaan de tegenstelling tussen veengebied en landbouwgrond doordat de veenlaag afgegraven was geworden en de blootgekomen ondergrond tot landbouwgrond werd omvormd¹⁹. Aan de rand van het veengebied heeft zich dit wellicht vroeger voorgedaan dan elders. In elk geval ontstond toen een geschil tussen de bisdommen van Doornik en van Utrecht over de vraag welke parochies bij deze bisdommen hoorden. In 1257 bepaalde

(15) B. Augustyn, Integratie van natuurwetenschappelijke en historische bronnen voor de ontginningsgeschiedenis van het zuidoostelijke Westerscheldegebied, Rotterdam, 1986, in : *Rotterdam papers*, V, Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde, blz. 137-146, krtn, foto, tab. — Ik dank ten zeerste Mevr. Augustyn voor haar informatie over de recente studies i.v.m. de middeleeuwse turfontginning in N. Oostvlaanderen, alsook over de archeologische vondsten te Boekhoute.

(16) B. Augustyn & E. Thoen, Van veen tot bos. Krachtlijnen van de landschaps-evolutie van het Noordvlaamse Meetjesland van de 12e tot de 19e eeuw, Amsterdam, 1987, in : *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 5, blz. 97-110. Zie blz. 106a.

(17) *Ibid.*, blz. 102b. Over de term 'leed' als vervoerdienst : K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, I, Leiden, 1870. Zie : Leed.

(18) Génard, *op. cit.*, blz. 23 : „... Het Land van Waas is van den riddertol vry, uygenomen Stekene, Moerbeke, Grodde, Wichelen, Baestroy, Moerspryk, Seele, Calve, Snoye...”. — Zie ook de kaart van het veengebied bij B. Augustyn, *op. cit.*, fig. 1.

(19) Augustyn & Thoen, *op. cit.*, blz. 107b en vlg.

de bisschop van Doornik de grenzen van de parochies Kemzeke, Sint-Gillis-Waas, Verrebroek, Kallo, Kieldrecht en Saaftinge²⁰. En in 1264 werd door de beide bisschoppen een arbitrale uitspraak aanvaard waarbij Eeklo, Kaprijke, Lembeke, Oosteeklo en Moerbeke aan Doornik werden toegewezen, evenals de voorheen onder Utrecht ressorterende parochies Bassevelde, Watervliet, Ten Hamer (ten Z.W. van Biervliet), en Saaftinge²¹. Zoals Gottschalk stelde „lagen de meeste van de omstreden parochies in moer- en wastinegebieden die sedert de 12de eeuw in het grensgebied van beide bisdommen werden ontgonnen. De brede gordel van woeste gronden die eertijds de vage grenszone tussen de bisdommen en tevens tussen Kroon- en Rijksvlaanderen had gevormd, was inmiddels ineengeschrompeld...”²².

Wanneer we de ligging van de niet bij de „Libertas” horende lokaliteiten vergelijken met die vermeld in 1257 en 1264 als horend bij het bisdom Doornik, dan stellen we vast dat die vrij goed correspondeerden, en toelaten de grens tussen Waas en de Vier Ambachten te kennen. Die grens was dus ook die van de „Libertas”. Deze liep bijgevolg van Gent langs de oude Leie, de Burggravenstroom en de Moerbeke naar Kalve boven Wachtebeke, volgde dan de loop van de huidige Moervaart (de oude Durme) tot Stekene, vervolgens de huidige Gentse Vaart tot Kapellebrug om dan verder een lijn te volgen overeenkomend met de huidige landsgrens tot aan de Schelde ten Oosten van Hontemuden (= Honteoord volgens Gottschalk). „Dessiden” gezien van uit Antwerpen betekent immers „aan deze zijde”, d.w.z. ten Oosten van Hontemuden (zie bijgevoegde kaart).

Vooraleer ons nu op te houden bij de gevolgtrekkingen waartoe de vaststelling dat gans het Waasland tot Gent in de „Libertas” begrepen is geweest noodzakelijk moet leiden, zullen we eerst nagaan hoe het mogelijk was dat men tot andere conclusies over die uitgestrektheid is gekomen. Dit vond zijn oorsprong in de klaarblijkende tegenspraak die in de latere versies van de „Liberitas” te releveren is i.v.m. de lokaliteiten die er binnen vielen en deze die er buiten vielen. Inderdaad werden toen als lokaliteiten binnen de „Libertas” vermeld: Sint-Janssteen, Hulst, Pauluspolder, Hengstdijk, Ossensisse en Namenpolder. Dit betekent dat na 1242 de grens van de „Libertas” gewijzigd is. Wat de reden hiervoor was is onduidelijk. Misschien stond het in verband met de stormvloed van 1288, 1318, 1334, 1341, 1356/57, maar vooral met die van 8 oktober 1374 die dit gebied zozeer teisterden? Het is bekend dat de verplichtingen en de voorrechten van de „Libertas” afkoopbaar waren²³. Zij waren dus per-

(20) Gottschalk, *op. cit.*, blz. 156-157.

(21) A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, Gent, 1868-1871, 2 dln, I, blz. 336, nr. 758. — Daarover Gottschalk, *op. cit.*, blz. 158-159.

(22) Gottschalk, *op. cit.*, blz. 158-159. — O.i. moet er inderdaad een soort aardrijkskundige barrière geweest zijn die zich meer aftekende dan het ophouden van een venengebied. Het is anders niet te begrijpen dat het gebied ten N. van die lijn aan het Duitse Rijk toebehoorde. Zouden er dus toch oorspronkelijk Scheldearmen dit gebied omsloten hebben?

(23) F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, I, Brussel, 1927, blz. 27-28.

soonsgebonden geworden. Hebben mogelijks uitwijkelingen uit de getroffen gebieden hun „Libertas” meege dragen naar de hoger genoemde lokaliteiten?

Ook naar het Zuiden toe moet er na 1242 een grenswijziging geweest zijn, want benevens de zojuist genoemde lokaliteiten die in de „Libertas” lagen werden in 1393 en 1447 alleen nog vernoemd: Beveren, Zwijndrecht, Burcht, Rupelmonde en Temse. De „Libertas” schijnt bijgevolg aldaar ingekrompen te zijn tot een gebied dat, zoals door J. Van Acker gesteld werd, begrensd werd door de oude weg van Temse naar Hulst²⁴. Dit beantwoordt echter aan een toestand van na 1242.

Welke gevolgtrekkingen dringen zich nu op i.v.m. de toestand van voor 1242 toen gans het Land van Waas begrepen was in de „Libertas”?^{24bis}

Daar nu vaststaat dat Ridinxfliete of Rietvliet nabij Hulst gelegen was, en niet ten Noorden van Boekhoute, dient de vraag gesteld of de door Koch gemaakte voorstelling dat toen de „Libertas” werd ingesteld de grens van het Duitse rijk samenviel met de Schipgracht en vervolgens met een vloed (Isabellavloed) die ten Noorden van Boekhoute in de Honte uitmondde²⁵, herzien moet worden. Het is hierbij duidelijk dat de grens van het Duitse rijk ten Noorden van Ertvelde dezelfde was als die van de Vier Ambachten die Rijksgebied waren, door de graaf van Holland in leen gehouden. Wij zagen hoger dat de parochies Ten Hamer bij Biervliet, Watervliet, Bassevelde, Kaprijke, Eeklo, Lembeke en Oosteeklo in 1264 onder Doornik gesteld werden. Het is niet onmogelijk dat Utrecht toen enig terrein heeft verloren ten gunste van Doornik²⁶, maar zo kunnen we ons toch een idee vormen van de westergrens van de Vier Ambachten, die aldaar tevens de grens was van het Duitse rijk.

Voortgaande op het getuigenis van Jan van Tielrode die in zijn kroniek van ca 1294 schreef dat keizer Otto een gracht had laten graven van Gent tot aan de zee en aldus de grens tussen Frankrijk en Duitsland werd bepaald²⁷, dacht Koch die waterweg zo dicht mogelijk bij de Westergrens van de Vier Ambachten, dus van het Duitse Rijk te moeten zoeken. Vandaar dat hij Ridinxfliete ten N. van Boekhoute plaatste.

Aangezien het gebied van de Vier Ambachten door steeds maar herhaalde stormvloed en tijdens de middeleeuwen, door de militaire ingrepen van de 16e en 17e eeuw, en door het daaraan beantwoordend gevecht van de bewoners tegen het watergeweld, steeds maar van uitzicht veranderde is het ons nu onmogelijk te weten op welke vloed een van Gent komende waterweg kon aangesloten worden. Er zijn voldoende plaatsnamen, te beschouwen als reliktnamen, Biervliet, Watervliet, Elmare, die wijzen op het bestaan van geulen of stromen die vroeger van uit de Honte het land

(24) Van Acker, *op. cit.*, blz. 33 en kaart op blz. 34.

(24bis) Dit betekent niet dat de Libertas (Balfoort + tolvrijheid) tot 1242 onverminderd van toepassing bleef over Waas. De hoger vastgestelde verschrompeling (na 1242) kan reeds lang voor 1242 begonnen zijn.

(25) Koch, *op. cit.*, blz. 213-214.

(26) Dit blijkt uit de oorkonde zelf i.v.m. Saaftinge, Bassevelde, Watervliet en Ten Hamer bij Biervliet die tot dan onder Utrecht vielen.

(27) Johannis de Tilrode Chronicon, ed. I. Heller in M.G.H., S.S. XXV, blz. 557.

inliepen. En heeft recent archeologisch onderzoek niet aangetoond dat importkeramiek in de Karolingische periode te Boekhoute is terecht gekomen²⁸? Dit zou er kunnen op wijzen dat hogergenoemde geulen veel verder het land inliepen dan men tot nog toe aannam, en voor bevaring tot Boekhoute geschikt waren.

Bovenstaande vrijblijvende beschouwingen over een waterweg naar de zee doen niets af van het feit dat het land van Waas op het moment van de instelling van de „Libertas” keizerlijk gebied moet geweest zijn, zonet is een verplichting tot burchtwerk of Balfaat niet te begrijpen. Daar nu die verplichting duidelijk in relatie staat met de inrichting van de grensmark Antwerpen komen we tot de vraag wanneer deze werd ingericht.

Volgens Koch zou de Mark Antwerpen ingericht zijn na 995, omdat toen de kasselrij Gent ontstond en Waas in deze kasselrij begrepen was²⁹. Volgens J. Van Acker zou zij ingericht zijn toen Ansfried II graaf was van Taxandrië, dus vóór 995 want toen werd Ansfried bisschop van Utrecht. Daarom aarzelt hij niet om die inrichting te doen samenvallen met die van Valenciennes en Ename die in 973 Marken waren geworden³⁰. Het enige waarover men het eens was, is dat de inrichting van de „Libertas” slechts kon mits medewerking van de graaf van West-Friesland die toen in het Gentse een leen hield van de graaf van Vlaanderen, in welk leen het Land van Waas begrepen was. Dergelijke medewerking betekende in feite een zware inbreuk tegen de trouw die hij als leenman aan de graaf van Vlaanderen schuldig was. Dit was duidelijk een geval van felonie! Zijn leenheer, in laatste instantie de koning van West-Francia, kon noch mocht dit voorbijgaan. Zoals Koch duidelijk heeft gesteld werden Dirk II van West-Friesland en zijn zoon Arnulf I, door Hugo Capet hun leen in Kroonvlaanderen ontnomen in 988³¹. De reden van deze bestraffing werd tot nogtoe niet vastgesteld, maar het is duidelijk dat de zwaarte ervan in verhouding moest staan tot een zeer ernstig vergrijp. Wij menen dat we dit nu kennen.

De Mark Antwerpen zou dan dus ingericht zijn vóór 988. Toen was Otto III echter slechts acht jaar oud, zodat we gerechtigd zijn aan te nemen dat dit gebeurde onder Otto II die niet alleen reeds de Marken van Valenciennes en van Ename had ingericht, maar waarvan bekend is dat hij zeer actief is geweest in het Gentse. Daar Otto II echter overleed in 983 is dit de datum „ante quem” voor de inrichting van de Antwerpse Mark. In 980 echter werd Ansfried II nog steeds graaf genoemd op de lijst van de vazallen van Lotharingen³², in tegenstelling tot Godfried van

(28) B.L. Windey & B. Hillewaert, Karolingische importkeramiek te Boekhoute, Dendermonde, 1985, in: *VOBOV-Info* (Verbond voor oudheidkundig bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen), blz. 21-23.

(29) Koch, *op. cit.*, blz. 213.

(30) Van Acker, *op. cit.*, blz. 36.

(31) A.C.F. Koch, De betrekkingen van de eerste graven van Holland met het vorstendom Vlaanderen, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, Groningen, Batavia, 1948, blz. 31-38, zie blz. 36-38.

(32) Ph. Jaffe, *Bibliotheca rerum Germanicarum*, V, blz. 472. — L. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, Brussel, 1902, 2 dln, II, blz. 75: „Ansfredus comes X mittat”.

Verdun en van Arnulf van Valenciennes die toen als „marchiones” werden aangeduid³³.

Dit sluit niet uit dat met de bouw van de Antwerpse burcht voordien reeds een begin werd gemaakt, zoals door J. Van Acker gesteld op grond van overeenkomst van keramische vondsten te Antwerpen en te Ename, en mede omdat bisschop Notker van Luik reeds in ditzelfde jaar 980 schreef over een „castrum” te Antwerpen³⁴.

Men kan de vraag stellen waarom de bestraffing van de graaf van West-Friesland pas in 988 heeft plaatsgegrepen. Als reden hiervoor kan ingeroepen worden de lakse regering van koning Lotharius die echter in 987 opgevolgd werd door Hugo Capet, en dat deze het ogenblik gunstig achtte om die maatregel te treffen, toen namelijk Dirk II, die enkele maanden nadien zou overlijden, oud en niet meer te duchten was³⁵.

Er is nog een reden waarom de „Libertas” en de Mark van Antwerpen aan Otto II dient toegeschreven te worden. Daarom echter moeten we de Ottogracht uit het rijk der fabelen halen waarnaar hij door Gottschalk verwezen was. Deze auteur deed dit omdat de Braakman slechts in 1375 was ontstaan en een kanaal tot aan de Honte dus aanzienlijk langer zou moeten geweest zijn dan men dacht. Bovendien werden geen sporen gevonden van grensmarkeringen bijvoorbeeld bij de grensbepaling van de heerlijkheid Ter Piet in 1184, of bij de toewijzing van bepaalde parochies aan de bisdommen Utrecht en Doornik in 1264³⁶. Wij vragen ons vergeefs af welke grensmarkeringen er in de 12e en 13e eeuw zouden bestaan hebben tussen Vlaanderen en... Vlaanderen. De Vier Ambachten waren toen al lang geïncorporeerd in de kasselrij van Gent en dus in Vlaanderen. En is het niet eigenaardig dat Jan van Tielrode reeds ca 1294 schreef over een waterweg naar zee, dus lang voor het ontstaan van de Braakman? Ook dat is een niet weg te cijferen historisch feit. Ondertussen is het wel opvallend dat op twee plaatsen de naamgeving van Ottogracht is bewaard gebleven: thans nog aan het begin ervan te Gent, en tot in de 18e eeuw aan het andere eind, te Ertvelde³⁷. Zou die naamgeving aan historici te danken zijn? Niet aan te nemen!

Nu bewezen is dat gans het Land van Waas in de „Libertas” en dus in het keizerrijk begrepen was ten tijde van Otto II, klinkt het getuigenis van Jan van Tielrode niet meer zo ongeloofwaardig: „Otto imperator de Scaldi fossatum ante pontem Sancti Jacobi (te Gent) usque in mare extensum a nomine suo Ottingam vocavit, quo regni Francorum et imperii orientium fines determinavit”³⁸. Zegde hij dat dit kanaal reikte tot aan de zee? Niet noodzakelijk: „usque in mare” kan ook begrepen zijn als tot aan een getijdenstroom. Want als Tielrode zegde dat de keizer

(33) *Ibid.*: „Gottfredus et Arnulfus marchiones XL mittant”.

(34) Van Acker, *op. cit.*, blz. 36-37.

(35) Koch, *De betrekkingen...*, blz. 34-36.

(36) Gottschalk, *De Vier Ambachten...*, blz. 19.

(37) F. De Potter & J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 2e reeks, I, Gent, 1870-1872, *Ertvelde*, blz. 4. — Zie ook Koch, *Grenzverhältnisse...*, blz. 185.

(38) Voor tekstuitgave, zie hoger noot 27.

aldus de rijksgrens bepaalde, kan dat maar betrekking hebben op de Schipgracht van Gent tot aan de Vier Ambachten die sinds altijd keizerlijk gebied waren geweest waarvan de grens niet meer moest bepaald worden.

Zoals door Koch gesteld³⁹ diende slechts een verbinding verwezenlijkt te worden tussen een bestaande stroom, later de Burggravenstroom genoemd, die ten Zuiden van de natuurlijke barrière van Ertvelde naar Gent toe stroomde, en een getijdenstroom ten Noorden van Ertvelde. Ongetwijfeld werd toen ook het gedeelte van de waterweg tussen Ertvelde en Gent bevaarbaar gemaakt. Laten wij vooral niet denken dat dergelijke werken toen nog niet mogelijk waren. Was de „Foraria” (forare = doorsteken) van de Leie bij Afsnee, waar de toponiemen Grote en Kleine Veure nu nog herinneren aan de Voor die toen gegraven werd, al niet in de eerste helft van de 9e eeuw voltooid?⁴⁰

Die waterweg kreeg stilaan de betekenisvolle naam van Schipgracht, omdat langs die weg een druk verkeer van uit Gent (laken naar Biervliet) en naar Gent (wol uit de schaapsweiden, turf voor verwarming) plaats greep⁴¹. Voordien echter en ook nog later werd hij met meerdere benamingen aangeduid: Durme, Visserij (reminiscentie aan dit attribuut van de burggraaf), Moerlee⁴². Die verscheidene benamingen wijzen o.i. aan dat de Schipgracht een kanalisatie was van gedeelten van natuurlijke waterwegen.

Het is hierbij niet belangrijk of die waterweg Ottogracht is genoemd geworden. Wel belangrijk is dat Jan van Tielrode de aansluiting ervan op een Schelde-arm aan Otto II toeschreef. Na wat we gezien hebben over Boekhoutte zullen we aan zijn mededeling misschien wel meer krediet moeten verlenen dan tot nog toe gedaan werd.

(39) Koch, *Grenzverhältnisse...*, blz. 185.

(40) M. Gysselling & A.C.F. Koch, *Diplomata belgica ante annum Millesimum Centesimum scripta*, I, Teksten, Brussel, 1950, in: *Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands*, I, blz. 127, oorkonde van abt Einhard van de Sint-Pietersabdij (815-844) in het 10de eeuws fragment van het *Liber Traditionum*: „... pratum unum qui vocatur Foraria...”.

(41) De benaming Schipgracht komt voor het eerst voor in 1253. Zie A. Van Werveke, *Etude sur le cours de l'Escaut et de la Lys-Durme au moyen âge à Gand et en aval*, Brussel, 1892, in: *Bulletin de la Soc. roy. de géographie*, 16, blz. 13.

(42) *Ibid.*, blz. 11-14.